

A N M E L D E L S E R

Bruno Latour: En ny sociologi for et nyt samfund (oversat efter Reassembling the Social af Claus Bratt Østergaard).

København: Akademisk Forlag 2008
(360 sider)

Franskmanden Bruno Latour er en umage sociolog. Han er uddannet inden for teologi, filosofi og antropologi, og han har for længst opnået verdensberømmelse for sine etnografiske studier af det praktiske arbejde i videnskabens laboratorier. Hans ofte provokerende tekster læses flittigt på alt fra ingeniør- til litteraturuddannelser, alt imens hans opsigtsvækkende påstand om at "vi aldrig har været moderne" – titlen på hovedværket fra 1991 – er fast pensum på kurser i videnskabsteori og -filosofi. Gennem årene har Latour endvidere opnået status som ukronet konge i det tværfaglige forskningsfelt af videnskabs- og teknologistudier, kendt som STS. Mens Latour således allerede er en intellektuel stjerne, så må det konstateres, at hans tanker hidtil kun har vundet marginal indpas i sociologien. Det er der talrige grunde til; men nu har franskmanden begået en bog, hvis erklærede formål er at rette op på skævheden. *En ny sociologi for et nyt samfund* er – som den lettere misvisende danske titel antyder – intet mindre end udkastet til et originalt og alment sociologisk forskningsprogram. Samtidig er det en sofistikeret introduktion til den aktør-netværks teori (ANT), som Latours navn er uløseligt forbundet med. Og for at sige det lige ud: denne bog bør vække opmærksomheden i den sociologiske of-

fentlighed; ikke mindst, når den nu foreligger i dansk oversættelse.

Hvorfor, kunne man spørge, har verden brug for endnu en sociologisk teori, på et intellektuelt marked der allerede bugner af fristende tilbud? Latours gennemgående svar er såvel indlysende enkelt som socialfilosofisk komplekst. Grundlæggende handler det om, hvad vi skal forstå ved dette lille ord – "det sociale" – som sociologien angiveligt er en videnskab omkring. I størsteparten af sociologien, hævder Latour, har man siden Durkheims *sui generis* samfund besluttet sig for at anskue det sociale som et fast domæne af virkeligheden: et samfund består af sociale bånd der allerede er føjet sammen i en overgribende orden. Det sociale opfattes som et slags materiale, til forskel fra det "blot" biologiske, økonomiske eller sproglige. Man taler om de "sociale aspekter" af alt fra jura til kunst, og sociologien leverer "sociale forklaringer" på alskens felter. Dette forekommer ganske selvfølgelig – ikke desto mindre er "det sociale sociologi" ifølge Latour baseret på en fatal fejltagelse! Fejltagelsen er vanskelig at få øje på, men bliver i dag stadig tydeligere, i skikkelse af en række anomalier: "sociale forklaringer" cirkulerer overalt som letkøbte og uigennemskuelige metervarer; videnskabens sorte bokse modsætter sig "socialkonstruktivismens" sædvanlige damptromle; og økologiske kriser gør det åbenlyst for enhver, at samfund og natur på ingen måde kan opfattes som adskilte domæner. Som sten i skoen truer disse akkumulerende kriser med langsomt at udhule det sociale sociologs overbevisningskraft.

I Latours optik er årsagen til afmatnin-

gen åbenlys: det sociale sociologer har ganske enkelt forvekslet *eksplanans* og *eksplanandum*, i troen på at det sociale forklarer det sociale. Latours gennemgående motto er, at "samfundet forklarer intet, det skal selv forklares". Til dette formål finder han inspiration hos Durkheims næsten glemte læremester, Gabriel Tarde, for med hundrede års forsinkelse at genoptage dennes alternative projekt, af Latour omdøbt til "associationssociologi". Her anskues det sociale som noget, der konstant (gen)skabes gennem nye forbindelser – eller associationer. Det sociale er ikke et stabiliseret domæne eller et solidt materiale, men derimod en konstant og flydende bevægelse, som forbinder stadig flere ikke-sociale elementer. Sociologens opgave er ganske enkelt at opspore og beskrive disse mange nye forbindelser, der som knopskydninger dukker op overalt. Dette er efter Latours opfattelse den eneste måde at bringe sig på omgangshøjde med en samtid, hvor teknologiske innovationer eksploderer, nationalstatens rum udhules, gruppedannelser har flydende grænser, og hvor kemiske og politiske forbindelser konstant sammenblandes i historier om en truet natur. Associationssociologi handler om at optræfle vidtforgreneede aktør-netværk, i et socialt landskab hinsides gængs sociologisk fantasi.

Undervejs i sin teoretiske opdagelsesrejse dekonstruerer – og rekonstruerer – Latour en række af sociologiens dybtliggende analytiske dikotomier. Bogens to hoveddele handler henholdsvis om, hvordan man studerer kontroverser om den sociale verdens beskaffenhed; og hvordan man følger opbygningen af en fælles social/naturlig verden ("kollektivet"). Én central pointe er her, at den sociale verdens ontologi er "usikker", fordi den afstedkommes gennem aktørernes egne verdens-dannende praksisser. Derfor er det ikke sociologens opgave meta-teoretisk at afgøre, hvilke grupper det sociale består af, hvilke aktører der handler, eller hvilken type agens ikke-menneskelige objekter besidder. I forlængelse heraf må sociologien opgive den forestilling,

at aktør/struktur, mikro/makro, samfund/natur, teori/empiri skulle udtrykke "ægte" modpoler, der eventuelt lader sig "dialektisk forbinde". I stedet, foreslår Latour, bør dikotomierne simpelthen forbigås i tavshed! Det er netop hvad han forsøger i bogens andel del: med ANTs alternative sociale topologi foregår alting på samme immanensplan af omskiftelige, mobile og materielt konkrete relationer. Sociale størrelses- og dominansforhold må møjsommeligt opbygges fra grunden – og lader sig derfor også afdække empirisk i al sin specificitet.

Det hører selvsagt til de almindeligste klichéer i den akademiske verden, at teorier slår sig op som radikale og originalt nybrydende; og Latours sociologiske intervention er skrevet i en sådan selvbevidst jargon, heldigvis i lettere ironisk af-tapning. I dette tilfælde vil jeg imidlertid påstå, at retorikken er retfærdiggjort. Som det formentlig er fremgået er der tale om en ganske abstrakt argumentationsgang, der bedst kan beskrives som en øvelse udi eksperimentel socialontologi. Det er på sin vis både bogens styrke og svaghed. Den analytiske terminologi kræver gennemgående en del tilvænnelse – og Latour rutter ikke ligefrem med illustrationerne. Flere steder fornemmer man, at komplekse pointer afkortes, fordi det analytiske forarbejde gøres i andre dele af franskmændens voksende forfatterskab; her hjælper det omfattende notesystem dog på navigationen. Mere substantielt er det vanskeligt helt at frigøre sig fra den tanke, at Latours idiosynkratiske ideer om hybridiseringen af menneskelige og ikke-menneskelige "aktanter" stadig har mest analytisk pondus på tekno-videnskabens område. Bogen her indeholder lovende afstikkere til lovgivningens, religionens, kunstens og politikens praksisregimer; men her må vi øjensynligt vente på et opfølgende værk om virkelighedens "plurale eksistensmåder", før vi for alvor kan se konturerne af Latours alternative vision om (a)moderniteten.

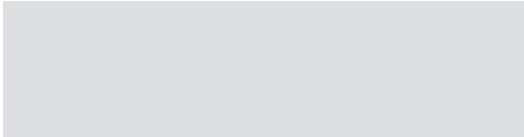
Ikke desto mindre udgør Latours socialontologiske program et tiltrængt frontalangreb på udbredte forestillinger om, at

sociologien for altid er dømt til at henslæbe sin tilværelse i dogmatisk slummer fra skyggerne af Kants transcendentale subjekt, Hegels dialektik, Husserls umiddelbare livsverden – eller en dunkel kombination heraf. Med associationssociologien har Leibniz' monader nu omsider fundet deres sociologiske hjemsted; uden at Latour dermed forfalder til det overdrev af metafysisk spekulation, som kendetegner hans ligesindede landsmand, Gilles Deleuze. Som bidrag til grundlagsteoretiske debatter om det sociale beskaffenhed vil Latours intervention hurtigt blive vanskelig at komme udenom. Samtidig – og kun tilsyneladende paradoksalt – udgør ANT en metodologisk raffineret opfordring til, at den sociologiske videnskaben igen besinder sig på den uendeligt komplekse opgave, som det er at levere gode og overbevisende beskrivelser af en empirisk social virkelighed i konstant forandring. Her er Latour på mange måder en værdig, ja næsten ydmyg, aftager til Garfinkels etnometodologi; nu blot med den tilføjelse, at også det universelle, det videnskabelige og det naturlige må produceres fra grunden op! Ønsker sociologien at bidrage konstruktivt til diskussionen om nutidens globaliserende videns- og risikosamfund, ja så gør den klogt i at lytte til Latours socialontologiske ansatser.

Til slut en smule malurt i bægeret: denne bog har været næsten umulig at oversætte, og Claus Bratt Østergaard kæmper en heroisk kamp med det danske sprog – desværre kun delvist sejrrigt. Visse tvivlsspørgsmål er mest af æstetisk karakter: f.eks. er det tvivlsomt, om det danske "anliggender" rummer konnotationer svarende til det engelske "matters of concern". Her må man dog med Latour medgive, at al translation er transformation. Lidt for ofte snubler læseren imidlertid over deciderede oversættelsesfejl, hvoraf flere har et let tragikomisk sociologisk islæt. Sociologen Howard Beckers jazzmusiske indsatser forveksles med Chet Baker (det bliver til "Howard Baker", s. 164); Durkheims berømte diktum forvandles til at behandle "solide kendsgerninger som ting" (fodnote 165, s. 321); og

frem for entomologerne (insektforskerne) er det nu etnometodologerne der angiveligt tæller myrer (s. 209)! Sidstnævnte fejl kan man opfatte som poetisk retfærdighed over for en mand, for hvem sociologiens idealform netop er en "myre" – Latour spiller vittigt på det engelske ordspil med ANT/"ant". Alligevel må man sige, at bogen her ville være udfordrende nok, selv uden oversættelsens forhindringer. Til gengæld er den danske udgave forsynet med et glimrende forord, skrevet af Christian Borch og Mikael Rask Madsen, som i klare vendinger viser, hvorfor sociologien gør klogt i at tage varmt imod Latour som sin hjemvendte søn.

Anders Blok
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Katrine Schepelern Johansen, Kathrine Louise Bro Ludvigsen og Helle Schjellerup Nielsen (red.): Hverdagspraksis i socialt arbejde.

København: Akademisk Forlag 2009
(158 sider)

En central debat inden for forskning i socialt arbejde handler om det sociale arbejdes frigørende kontra dets disciplinerende og styrende karakter. I den seneste tid har flere forskere i socialt arbejde forsøgt at vise, hvordan et perspektiv, som ikke blot betragter det sociale arbejde ud fra et kritisk magtperspektiv, men også peger på konstruktive processer og muligheder for hjælp, er frugtbart. *Hverdagspraksis i socialt arbejde* indskrives sig i denne debat som repræsentant for et *konstruktivt* perspektiv, som ikke fokuserer på fastlåste, asymmetriske og kritisable magtrelationer i det sociale arbejde, men forsøger at påpege potentialer for udvikling og gå i

dialog med det sociale praksisfelt. Bogens forfattere tager derfor afstand fra et entydigt kritisk og dekonstruerende perspektiv og vil sætte fokus på potentialer og forandringsmuligheder i det sociale felt på en måde, der er relevant for det sociale arbejdes aktører. De argumenterer i den sammenhæng for, at et antropologisk perspektiv på det sociale arbejdes hverdagspraksis kan fremme forståelsen for, *hvordan og under hvilke omstændigheder* socialt arbejde foregår, hvilket indebærer en anerkendelse af det sociale arbejdes komplekse vilkår; at det sociale arbejde tages alvorligt på dets egne præmisser.

Et andet erklæret formål er at bidrage med en forståelse for socialt arbejde, som adskiller sig fra den, der ligger til grund for det nutidige fokus på resultat- og effektmåling, evidens og markedsføring i det sociale område. Fokus er derfor på mikroniveau; på det praksisnære og en kvalitativ forståelse af "indholdet, processen, kompleksiteten og hverdagsperspektivet i socialt arbejde" (s. 14). Bogens bidragydere er alle antropologer, som arbejder eller har arbejdet inden for det sociale felt, og antologien er derfor tiltænkt som en tilbagemelding til det felt, som har taget imod antropologisk arbejdskraft.

Bogen indledes med en begrebsmæssig ramme for forståelsen af det sociale arbejde, som lægger vægt på relationen mellem borger og socialarbejder som konstituerende for faget, hvilket er med til at begrunde dens praksisnære perspektiv. Derefter følger en generel introduktion til bogens perspektiv, dens forskellige temaer og kapitler. Bogens forskellige bidrag slår ned i en række forskellige institutionelle sammenhænge inden for det sociale område (fx en døgninstitution for anbragte børn, rådgivning i en kommunal forvaltning, et ambulatorium for psykisk syge stofbrugere osv.), men behandler en række gennemgående temaer, som kendetegner det sociale arbejde: Marginalisering og borgerrettigheder; selvfølgeligheder, praksiserfaringer og dokumentation; hverdagslivet i institutionen: Processers betydning; betydningen af at synliggøre forskellige aktørperspektiver og mulig-

heden for refleksionsrum; antropologens position. Denne sammenfatning i tværgående temaer er en god hjælp til læseren som et redskab til at forbinde de forskellige kapitler indholdsmæssigt og relatere dem til centrale diskussioner i socialt arbejde – her foretaget ud fra et antropologisk praksisperspektiv.

Et antropologisk bidrag til evidensdebatten

Dette perspektivs klare styrke er, at det viser det sociale arbejdes kompleksitet med udgangspunkt i praksisnære beskrivelser, hvor det sociale arbejdes særegne rationalitet tydeliggøres. Fremherskende i det sociale arbejde i dag er fx evidensdebatten – dvs. spørgsmålet om, hvordan og i hvor høj grad det sociale arbejde skal baseres på videnskabelige dokumentation om, hvordan det virker – en diskussion, som sætter grundlæggende spørgsmålstegn ved vidensgrundlaget for socialt arbejde. Med sit udgangspunkt i konkret social praksis, men med den analytiske distance, der ligger i det antropologiske perspektiv, er flere af bogens bidrag med til at nuancere diskussionen om, hvilke vidensformer der giver mening i socialt arbejde.

Fx viser Kathrine Louise Bro Ludvigsen i kapitel 5, hvordan stadig større krav til registrering og måling kan flytte fokus fra de aspekter af det sociale arbejde, som er ikke-registrerbare. Et misbrugscenter tilbyder fx ernæringsamtaler til stofbrugere, som varetages af misbrugscentrets sygeplejersker og har status af kvalificeret behandling; samtalen er fagligt begrundet og dokumenteret i ernæringens betydning for helbredstilstanden og stofbrugernes dårlige ernæringsmæssige tilstand (s. 100). Centret tilbyder endvidere åbne aktiviteter i form af cafémåltider. Dette defineres som et *lav-tærskel-tilbud*, som ikke stiller krav om særlige faglige kompetencer. I en periode med ombygning og omstrukturering var det dette ikke-registrerbare tilbud, der blev nedprioriteret, hvilket ifølge Bro Ludvigsen resulterede i beklagelser fra brugerne, og at flere behandlere mistede meningen

med arbejdet. Antropologisk viden om måltidet som bærer af mening og betydning kunne i denne sammenhæng have beriget praksis.

Bogen indeholder flere interessante eksempler på, at evidens i socialt arbejde ikke kun behøver at handle om numeriske data, men om indsigt i komplekse sammenhænge og dynamikker, som kan skabes ved hjælp af kvalitativ metode og teori. Der er især gode eksempler på, hvordan innovativ anvendelse af kvalitativ metode kan berige både forskning og praksis (fx kapitel 2 om inddragelse af et børneperspektiv i både vidensproduktion og det sociale arbejde med børnene).

At forske i socialt arbejde

Mens kritik af det sociale arbejde ofte artikuleres af parter, som forholder sig til det sociale felt som udenforstående, er det særlige ved bogens bidrag, at de på forskellige måder skildrer, hvad det indebærer at være ansat af dem, man skal forske i og til tider også forholde sig kritisk til. Der bliver givet konkrete eksempler på, hvordan viden kan udvikles i samspil med praksis, og hvordan man som forsker må levere sin kritik på en måde, der anerkender det sociale arbejdes komplekse vilkår, hvis man vil i reel dialog med og skabe udvikling i praksis. Fx beskriver Maia Feldman i kapitel 4 udfordringerne ved at formidle antropologiske undersøgelsesresultater til sagsbehandlerne i en forvaltning. Her blev påpejningen af problematiske forhold ikke taget vel imod af sagsbehandlerne, der i høj grad opfattede kritikken som et angreb. Dette ledte til, at forskerne begyndte at interessere sig for, hvordan socialarbejderne opfattede og fortolkede undersøgelsesresultaterne; hvordan viden læses, forstås og forandres i mødet med gældende institutionelle logikker og dominerende diskurser (s. 85). Pointen er her, at viden ændres, når den anvendes, og at viden bør udvikles i samspil med og afprøves i praksis, hvis den skal danne grundlag for udvikling.

Flere bidrag påviser således eksistensen af common sense-forståelser og forholdsvis ureflekterede antagelser blandt social-

arbejderne, men stopper ikke ved denne kritik. Tværtimod illustreres det, hvordan praksisnære beskrivelser kan virke anerkendende og igangsætte udviklende refleksionsprocesser i det sociale arbejde.

Risikoen ved et praksisnært, interaktionelt perspektiv kan dog være, at man mister blikket for den større samfundsmæssige sammenhæng, socialt arbejde er en del af. Forståelsen for det sociale arbejdes særlige kompleksitet og vilkår udvides, når dets samfundsmæssige form inddrages – dvs. det sociale arbejdes relation til det omgivende samfund. De kapitler, som efter min mening lykkes bedst, er derfor dem, som også formår at sætte den praksisnære analyse af den udvalgte institutionelle praksis i sammenhæng med mere overordnede udviklingstendenser og perspektiver på samfundet og det sociale.

Interessant i den sammenhæng er Suna Christensens kapitel 6, hvor hun viser, hvordan det sociale arbejde ikke umiddelbart passer ind i et traditionelt, industrielt arbejdsbegreb. Christensens pointe er, at socialt arbejde baserer sig på mellem menneskelige relationer og den enkelte socialarbejders engagement – dimensioner som ikke kan rummes i en arbejdsforståelse, der opererer med stram, lineær tidsstyring, planlagte rammer og regler samt ydre mål for arbejdet. Socialt arbejde indeholder en etisk fordring, fordi relationer mellem mennesker er moralske, og dermed i sig selv er handlingsanvisende.

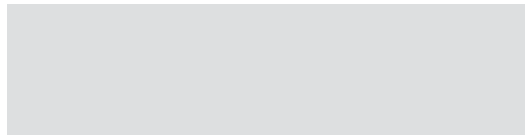
I kapitel 2 drager Helle Schjellerup Nielsen endvidere en meget relevant parallel til nutidens socialpolitiske fokus på individuelle rettigheder og medbestemmelse i sin diskussion af medinddragelse af børneperspektivet i det sociale arbejde på døgninstitutioner. Nielsen advarer i denne sammenhæng imod at tænke disse begreber ind i en nyliberalistisk forståelsesramme, som fokuserer på det enkelte individ i sin egen ret. I forhold til børn kan dette resultere i en voksengørelse af barnet som et individ med egen bestemmelsesret, der i virkeligheden krænker børn ved at unddrage dem den omsorg

og beskyttelse, de har ret til. Argumentet er således, at det er vigtigt at skelne mellem omsorg og en stigende tendens til individualisering, individuelt ansvar osv. (s. 37), hvilket er en kærkommen nuancering, som kan have relevans for flere områder af det sociale arbejde.

Hverdagspraksis i socialt arbejde er et vigtigt og kvalificeret indlæg i debatten om, hvad socialt arbejde er, og hvordan man som forsker kan bygge bro mellem forskning og praksis. Bogen kan klart anbefales til alle, der interesserer sig for det sociale felt. Den henvender sig bredt til både studerende, pædagoger, socialrådgivere, sygeplejersker m.fl., forskere inden for området, og ikke mindst til den voksende gruppe akademikere, som arbejder som konsulenter o.l. på det sociale område. Her kan hentes både inspiration og forståelse for de metodiske og etiske dilemmaer, man kan stå i, når man både er en del af – men alligevel står uden for – feltet.

Mie Engen

Institut for Sociologi, Socialt arbejde og Organisation
Aalborg Universitet

Sarah Holst Kjær: Sådan er det at elske. En kulturanalyse af parforhold.

København: Museum Tusulanums Forlag 2009 (187 sider)

Denne bog er baseret på en ph.d. afhandling, som Sarah Holst Kjær (SHK), der er antropolog fra Københavns Universitet, har forsvaret ved Lunds Universitet. Ud fra bogens tekst og omtaler er det desværre ikke rigtig muligt at finde ud af, om, og da i hvor høj grad der er tale om en bearbejdning af ph.d. afhandlingen til denne bog, eller om det er den originale afhandling. Da bogen udkom, fik den en

del presseomtale (marts 2009), og flere anmeldelser pointerede, at: "Vi tror stadig på den eneste ene", ligesom bogen blev anbefalet til almindelige læsere (på trods af videnskabeligheden):

Bogen er også skrevet på en måde, som gør den læselig uden at man selv behøver have en videnskabelig baggrund eller analyseapparat intakt (fra omtalen af radioprogram VITA om bogen, 13. marts P1, 2009).

Emnet, og titlen på bogen, er da også noget, som rigtig mange voksne, næsten uanset alder, kan få lyst til at kaste sig over for at prøve at blive klogere på det fænomen, som et parforhold er.

Afhandlingen fokuserer på, hvordan:

en relation mellem mand og kvinde bliver levet, fremført, fortalt og forestillet omkring faste tematiseringer som f.eks. kulturel metaforik, symbolik, fantasi og dramatik (s. 12).

SHK har haft Judith Butlers teoretiske dobbeltniveau som analyseredskab, når hun undersøger, hvorledes parforhold repræsenterer kulturelle fantasier, metaforer og idealet om Parret, mens de er funderet i en bestemt subkultur. Derudover har hun anvendt en abduktiv metodisk tilgang.

Ud over "et overvældende materiale" af forskellig art baseres analysen på "et antal selvproducerede interviews og samtaler med par", som SHK foretog i 2005. Der er tale om dybdeinterviews med 5 (fem) par i alderen 23-50 år. I præsentationen af parrene (s. 26 ff.) fremgår ikke alderen på de enkelte par, selvom en del af forskningsspørgsmålene berører emner, som vil være udspillet på forskellig vis mellem generationer. Endvidere har SHK gennemført feltarbejde ved deltagerobservation bl.a. i private hjem, i gader og ved offentlige arrangementer. Alle disse observationer er foretaget i Køben-

havn 2002-2006, og det fremstår, som om den del ofte har været tilfældige observationer, hvor SHK i sin "feltdagbog" efterfølgende har noteret refleksioner over iagttagelser og hændelser. De parforhold, hvis relationer er analysens primære genstand, er par i en storby og benævnes *Urbane par*.

Det er en bog, der trods nogle mangler, som jeg diskuterer nedenfor, giver interessante indblik i nogle parliv og -historier i det nutidige samfund, men som sine steder også kan virke stærkt provokerende gennem nogle tolkninger, der kan virke, som om der refereres til det dagligliv, der levedes i Danmark for årtier siden, især omkring kønsrollerne. Visse steder trækkes forklaringsværdien eller generaliserbarheden af analysen for langt ud, og SHK glemmer, at hun arbejder med et ganske lille udpluk af urbane par i en helt bestemt urban sammenhæng, nemlig København. Et eksempel på, at der kunne have været spurgt og analyseret lidt dybere er skildringerne af, hvordan parret blev et par. Det ene par vidste fx "allerede fra første gang..... at den anden var interesseret" (s. 37). De beretter om en ro og faktisk en vished om, at det ville blive dem, og SHK tolker det blik, de taler om, som "et kulturelt tegn, der afslører en udtalt intention, nemlig at det var dem" (s. 38). Men hvorfor er denne tolkning af blikket den rigtige denne gang, eller sagt på en anden måde: Hvorfor er det netop denne gang, at oplevelsen af gensidig interesse videreudvikles til Parret? Fornemmelser om gensidig interesse og følelser af samhørighed opleves mange gange gennem livet *uden* at der udvikles et kærligheds- og parforhold.

Efter at have læst bogen sidder jeg med et indtryk af, at alt det øvrige materiale, SHK omtaler, at hun har indsamlet, burde have haft en mere fremtrædende plads i analysen, der virker, som om den langt overvejende er baseret alene på interviewene. Bl. a. ville det være interessant at se noget mere systematisk om den analyse af "almene forestillinger om mænd og kvinders relationer, som de kom til udtryk i den offentlige samtalekultur" (1985-2005)

og studiet af de 7.668 avisartikler fra den danske dagspresse om samme forestillinger, som SHK har foretaget (s. 16). Det kunne måske have givet en bedre, mere overbevisende referenceramme for forståelsen af tolkningen af fx det særlige møde, hvor parret begyndte at blive/være par og *den første morgen*.

Den første morgen, parret vågner op sammen, er nemlig speciel. SHK sætter dette ind i en optik, som Jean-Claude Kauffmann anlægger i en analyse af de fortællinger, som "nye forelskede par", har om deres første nat og efterfølgende morgen.

For disse ny par er denne morgen ikke som nogen anden morgen, og f.eks. er hemmeligheden om Kvindens skønhed ligeså velbevaret af kvinderne, som den er uforståelig for deres mænd. Låsen på badeværelsesdøren er med til at bevare hemmeligheden, hvor længe, hvor meget og hvordan skønheden frembringes – men det er også meningen (s. 138).

Ja, det står der! Og afhandlingen er udkommet i 2009. Jeg føler mig hensat til Maria Marcus' dejlige bidende bog *Kvindespejlet*, der udkom første gang i 1964, hvor kvinden, for at fremstå som elskerinde og ikke kun mor, etablerede en fast ugentlig tid til at gøre sig dejlig for sin mand ved at rette øjenbryn mm. og derved fandt sig tilrette i den hjemmegående rolle – eller til beretningerne i *Kvindernes bog*, som Jytte Rex udgav i 1972. Forskellen er blot at disse og mange andre lignende bøger fra 1960'erne og 1970'erne var en del af et opgør med bestemte kvindebilleder og -roller.

En anden metodisk svaghed er udeldelsen af væsentlige dele af hverdagslivet, også det urbane hverdagsliv, selvom dette spidtes lidt undervejs. Det er fx en morsom observation at parallelisere tidligere tiders par-fremvisning gennem promenering i parker med nutidens urbane cafe-brunch. Men for mig at se er det en stor mangel, at analysen overhovedet

ikke bevæger sig ind på spørgsmål om parrets seksuelle samliv. Hvor må det dog være kedeligt at være i par i den alder, og åbenbart ikke have et seksualliv, tænkte denne anmelder. Men i slutningen af bogen, hvor der kort omtales, hvorledes det er gået parrene efterfølgende, åbenbares det, at det ene par *har* fået et barn, mens et andet par *venter* barn. Så noget sker der altså. Selvom jeg skriver lidt ironisk om det fraværende seksualliv, mener jeg faktisk, at det er en alvorlig mangel ved bogens analyse af "at elske", at det intime samvær er totalt fraværende. Bogen beskæftiger sig i andre sammenhænge med kønsroller og kønsmagt og bruger fx mere end 20 sider på parrenes adfærd på "Dansegulvet".

Interviewene blev gennemført "i en tid, hvor dans blev organiseret som den sene nye fornøjelse i København" (s. 142). Det er *pardansen*, der interesserer SHK, og i kapitlet opridses interessante aspekter af den sociale betydning af og reaktion på, at pardansen i Norden i sin tid fortrængte mere traditionelle kædedanse, hvor alle dansede med alle. Der er heteroseksuelle spil mellem partnerne i pardansen, som:

rummer ... en dikotomisk kønside over Mandligt og Kvindeligt, realiseret i manden, som opfordrer til bevægelserne, og kvinden, som følger efter (s. 151).

Pardansens billede af en mand, der fører, og en kvinde, der villigt lader sig føre, bliver i en historisk sammenhæng i bogen sat i relation til det maskuline og det feminine, det heteroseksuelle spil. Det er således positivt, at selvom det nye urbane danseliv især omfattede salsa, får man indtrykket af, at der også i de andre typer pardanse, fx valsen, kan tolkes lige så tydelige tegn mellem kønnene. Men måske er vi i dag blevet afvænnede med at aflæse disse tegn og fascineres i stedet af de syd- og mellemamerikanske danses sensualitet og myten om den lidenskabelige seksuelle udstråling hos den mandlige tango-danser.

Men på trods af beskrivelsen af *Dansegulvet* som et sted, hvor parrets relation erotiseres, hvor kvinder oplever at blive mere feminine og manden styrende og forførende, følges denne linje ikke op med fx om det har haft betydning for deres helt private intime liv – formentlig er de ikke bare gået hjem i sofaen for at se de sene TV-nyheder efter en erotisk, forførende dans!

Dansegulvet er stort set det eneste kapitel, hvori der beskrives seksuelle strømninger mellem manden og kvinden i parret, selvom kapitlet om "Hjem" mellem afsnit om *følelser*, om *erhvervsarbejde* og om *sofaen* (lidt over 4 sider) også beskæftiger sig med *sengen* (lidt over 2 sider). *Sofaen* er som møbel utrolig betydningsladet og rummer, i lighed med sengen:

tiden og *tingens* kulturelle forestillinger og udgør en lokal modus af indbyrdes erfaring. Sofaen og sengen er både et fælles og et eget leje, hvor intimitet og ikke-intimitet forhandles (s. 99).

Sofaen er desuden "en intimitetscentral" (s. 107; her set i modsætning til det fravær, der kendetegner arbejdslivet) og har indlejret sin "materielle metaforik, som udlægger Parrets nære samværsform som følelsesfuld" (s. 107). Når sengen beskrives, er den dog ikke skildret som en intimitetscentral, men det nævnes kort, at den ofte (bl.a. i film), forbindes med "(støjende) intimitet" (s. 117), og at sex i de filmiske billeder ses som udtryk for parrets "intense og dybe følelser", men også at denne portrættering (naturligvis blot) gælder "visse typer af par" (s. 117).

Derefter markerer SHK, at hun gennem sine interviews har fået indsigt i "andre typer af sovekammerpraksis" (s. 117). Disse andre praksis'er handler overvejende om *sovevaner*, om ritualer omkring det at gå i seng på samme tid (men det nævnes ikke, om det er, fordi parret måske gerne vil være *støjende intime* sammen eller om og hvordan de forhandler *intimitet* og *ikke-intimitet*), og om at tage hensyn til hinandens måde at ville lægge hoved-

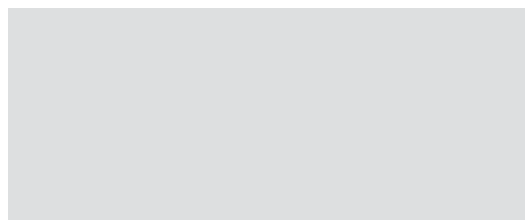
puden på! Og der er altså ikke tale om pensionistpar; den øverste aldersgrænse er 50 år. Det er selvfølgelig også interessant, men det seksuelle bør ikke være helt fraværende i en analyse om "at elske"!

Det er et væsentligt, men også vanskeligt forskningsemne, som SHK har kastet sig over. Manglerne til trods giver bogen et billede af en del af urbane pars selvforståelse, men det ville have været en stor forbedring, hvis de øvrige data havde indgået mere systematisk og generationsprincipperet været mere synligt.

Lisbeth B. Knudsen

Institut for Sociologi, Socialt arbejde og Organisation

Aalborg Universitet

Henning Olsen: Holder holdninger? – Holdningsbegreber og holdningsmålinger.

København: Akademisk Forlag 2008
(196 sider)

I en tid, hvor kvantitative målinger af meninger og holdninger fylder i presse, sektorforskning såvel som i det politiske spil om ledelse af offentlige og private institutioner, har Henning Olsen stillet spørgsmål til kvaliteten af disse målinger.

Bogen *Holder Holdninger?* er et litteraturstudie vedrørende problematikker om holdningsmålinger suppleret af en række anbefalinger baseret på egne erfaringer, der giver en god og velformidlet oversigt over nyere litteratur fra 1990'erne og frem. Herudover videreudvikler Henning Olsen sine pointer fra bl.a. Tallenes Talende Tavshed, Fra spørgsmål til Svar og Guide til Gode Spørgeskemaer omkring generelle måleproblemer i surveys i forbindelse med spørgsmålsformule-

ringer, konstruktion af svarkategorier og konteksteffekter.

Den præcise og meget loyale fremstilling af resultaterne fra nyere holdningslitteratur er både bogens styrke og svaghed. Læseren får serveret et stort overblik og har nemt ved at orientere sig i relevant litteratur, men samtidig savnes en klar position, som kan diskuteres ud fra, da Olsen har tendens til at stille sig imellem de forskellige positioner. Dette er eksempelvis tilfældet i diskussionen om hvorvidt holdninger udelukkende skabes ad hoc eller snarere ligger fuldt tilgængeligt i respondentens hukommelse a priori, hvor han holder fast i en position midt imellem – der ironisk nok ikke anbefales i holdningsmålinger. Henning Olsens manglende positionering betyder således, at man ikke som læser kan gennemskue hvorfra litteraturen udvælges. Dermed kommer også holdningers ontologiske status til at stå lidt sløret, fordi Olsen ikke skriver frem, hvori han mener, de består. Dette betyder i sidste ende, at læseren får svært ved at tage stilling til de forskellige tilgange. Bogens sidste kapital, hvor Henning Olsen præsenterer – og fremragende eksemplificerer – egne erfaringer, fremstår også derfor som bogens bedste. Dog savnes der også her en klar positionering over for, hvad holdninger helt præcist er, og om de kan måles på en videnskabeligt tilfredsstillende måde.

En af bogens vigtige spørgsmål er, om forskere tager målinger af holdninger alvorligt nok, eller om de blot handler ud fra do-it-anyway devisen (s. 159). Desværre viderefører Henning Olsen ikke direkte det kritiske potentiale i det spørgsmål, når han går over til at sammenligne holdningsmålingernes af forskerne lovede potentiale og deres egentlige kvalitet. Her kunne han med fordel påpege empiriske undersøgelser, hvor der er stor diskrepans mellem potentialet og kvaliteten. Han nævner kun i ét enkelt tilfælde (s. 53-4), hvordan værdiundersøgelser ofte ikke har afklaret, hvori det empiriske objekt – altså værdier – består.

Ud over grundig gennemgang af holdningsbegrebet og holdningsmålinger

rummer *Holder Holdninger?* også en spændende introduktion til målinger af holdninger ved hjælp af andre faggrene og laboratorieteknikker. Således viser Henning Olsen, at holdninger er mere end blot svar i surveys og især gennemgangen af implicite holdninger, der kan løse nogle af problemerne vedrørende socialt ønskede svar på holdningsspørgsmål, er særdeles relevant, hvis man ønsker at se muligheder for at udvide og supplere den sociologiske metodes værktøjskasse.

Henning Olsen giver desuden et fint overblik over fordele og ulemper ved forskellige skaleringsprincipper. Herudover er bogen suppleret af en fyldig litteraturliste og en glimrende ordliste og kan derfor fungere som opslagsværk og guide, hvis et særligt aspekt af holdningsmålinger ønskes udforsket yderligere. Endelig bør det nævnes, at Henning Olsen til slut kommer med en række fine anbefalinger, der – som Olsen har for vane – fremstilles klart og overskueligt i form af en række spørgsmål, som forskningsgruppen bør stille sig selv omkring holdningsmålinger. Heraf forekommer anbefalinger om at anvende multi-item målinger samt at afklare, hvilket holdningsbegreb forskningsgruppen knytter an til som særligt centrale.

Henning Olsen kommer i *Holder Holdninger?* med vigtige indvendinger vedrørende holdningers måleproblemer, som mange forskere og andre professionelle nok kender, men alligevel vælger at fortie, når analysen er gennemført og resultaterne præsenteres. Må bogen medvirke til, at de metodiske problemer vedrørende holdningsmålinger ikke blot omtales kort og rituelt – som at slå korsets tegn inden analysen – men i stedet medtænkes også i fortolkningen af resultaterne. Også når disse præsenteres i en større offentlighed.

Christoph Houman Ellersgaard
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Lars Bo Kaspersen: Danmark i verden.

København: Hans Reitzels Forlag 2008
(264 sider)

Denne bog er en hybrid mellem en debatbog og en forskningsbaseret analyse. Den kombinerer et let sprog og fyndige kommentarer med teoretiske begreber og kronologisk historisk gennemgang. Fordelen er at den bliver mere overskuelig end de traditionelle et-binds Danmarkshistorier der kan være meget stofmættede (se f.eks. *Det ny Danmark 1890-1985* af Harry Haue, Jørgen Olsen og Jørn Aarup-Kristensen). Endvidere er *Danmark i verden* også mere teoretisk bevidst end sådanne fremstillinger ofte er. Men fordelene er også en ulempe. Den lette form har ikke den samme troværdighed som en dybere historisk gennemgang komplet med statistik og kildehenvisninger.

Man kan vel groft sagt sige at bogen har tre teoretiske hovedpointer. Den første pointe er at stater er bestemt af relationer. På den ene side fødes alle stater i relationer med andre stater. Disse relationer er dynamiske og forhandles løbende. Lars Bo Kaspersen (LBK) taler også om et "locus" – et beslutningscentrum – hvorfra statens styres. Dette locus kan være udsat for pres fra statens interessegrupper og befolkning. Staten er altså på den anden side også bestemt af indre relationer (s. 18-24). "En stat er en processuel struktur, der formes og dannes i spændingsfeltet mellem ydre og indre eksistensvilkår." (s. 22).

Danmark i verden er en videreudvikling af en længere artikel ved navn "Danmark i verden. Statssystemets modsigelsesfyldte former og komplementære suverænitetsdomæner" som forfatteren skrev sammen med Thomas Højrup. Denne artikel indgik som et bidrag til antologien "Velfærdssamfund – velfærdsstaters forsvarsform?" fra 2007. Herfra kommer den anden teoretiske hovedpointe som er at velfærdstatens udvikling er et resultat af den danske stats overlevelseskamp – og ikke af socialdemokratisk ideologi

eller økonomiske kræfter (s. 32-36). LBK bygger således videre på forståelsen fra antologien om velfærdsstaten som en "forsvarsform" hvor social velfærd stabiliserer og styrker staten i anerkendelseskampen overfor andre stater (s. 30-31). Velfærdsordninger udgør på linje med militæret et forsvar mod andre stater (s. 37). Endelig betoner LBK, som den tredje pointe, "undtagelsestilstanden" og statens evne til at tilpasse sig den som væsentlig for at forstå hvordan den danske velfærdsstat har forandret sig. Undtagelsestilstande er kriser og krige. Sådanne kriser eller krige er den strukturelle forudsætning for forandring af staten (s. 41). Det er elitens reaktion på undtagelsestilstanden der afgør om staten overlever. I denne sammenhæng har Danmark udviklet formidabel tilpasningsevne (s. 231). Således udrustet med begreber begiver LBK sig af sted på 200 års historisk rejse med Danmark og verden. Bogen skifter mellem beskrivelser af det internationale niveau og beskrivelser af udviklingen i Danmark.

1815-1918 Statsintervention som beskyttelse mod Tyskland

I kapitel 2 viser LBK med forskellige eksempler hvordan indretningen af den danske stat blev formet af truslen fra det i stigende grad magtfulde Tyskland. Blandt andet fremføres at grundloven blev til som et middel til at indføre almindelig værnepligt og dermed styrke militæret. LBK mener at regimeskift er afhængige af samtidigt pres udefra og indefra – og dette var netop tilfældet i Danmark i 1848 efter krigen med Preussen (s. 66). Tilsvarende betød nederlaget i 1864 at de massive investeringer i jernbaner blev styret af hensynet til at England var den nye handelspartner. Også nationalismen ændrede karakter. Den gik fra at være et forholdsvist elitært fænomen til at blive mere folkelig (s. 70). Forestillingen om danskernes skæbnefællesskab kulminerede med udenrigsminister P. Muncks forestillinger om kultur som et "åndeligt" forsvar. Denne ide blev ifølge LBK

grundlaget for de første velfærdsordninger i Danmark i 1891, men blev for alvor afgørende under den første verdenskrig hvor statsinterventionen i omfordelingen af goder voksede kraftigt (s. 89). Alt i alt er dette kapitel bogens mest velfungerende illustration af styrken af bogens grundide om sammenhæng mellem statens indre og ydre relationer.

1918-1945 Statsintervention som reaktion på kriser

Kapitel 3 har tre statsinterventioner som omdrejningspunkt: jordlovene i 1919, valutacentralens oprettelse i 1931 og Direktoratet for Vareforsynings vedtagelse i 1939. De er alle eksempler på hvordan statsinterventionen videreføres og udvides som reaktion på henholdsvis fattigdomsproblemer, international økonomiske krise og verdenskrig. I forbindelse med regeringens afsættelse under anden verdenskrig nævner LBK hvordan det med departementschefstyret blev demonstreret at den danske stat næsten styrer sig selv (s. 114). Dette er en spændende pointe og fungerer igen som en illustration af bogens idé om velfærdsstaten som en forsvarsform. Således kan departementschefstyret ses som den ultimative realisering af P. Muncks vision om kultur som et åndeligt værn – det nationale sammenhold var så stærkt at det i sig selv sikrede den danske stat.

Men i kapitel 3 viser også de første sprækker i begrebsapparatet sig. LBK gentager hvordan udefrakommende kriser, sammen med vigtige samfundsaktørers reaktion på dem, er afgørende for statens indretning (s. 107). Men denne ide svækkes af at perioden jo nærmest er én lang krise: 1864 (krigen med Tyskland), 1870-1880 (landbrugskrise), 1914-1918 (1. verdenskrig), 1929 (økonomisk krise) 1939-1945 (2. verdenskrig). Så man kan spørge om ideen om krisen, som afgørende for forandringer, er rigtig? Hvis kriser er et nærmest konstant fænomen, mister de i nogen grad deres forklaringskraft for forandringer i statens indretning.

1945-1989 Statsintervention i samarbejde med USA

Kapitel 4 er domineret af beskrivelser af USA's udenrigspolitik i efterkrigstiden og af etableringen kul- og stålunionen – det senere EU. Hovedpointen er her hvordan USA dominerer den vestlige verden gennem Marshall-hjælpen, Bretton Woods-institutionerne, NATO og skabelsen af et relativt frit verdensmarked (s. 115-126). Yderligere anfører LBK at EU aldrig ville være kommet til verden uden den kolde krig og USA's beskyttende atomparaply (s. 135). Det er ikke nogen ukontroversiel påstand som vel nok kan diskuteres lidt?

Et andet spændende udsagn i kapitlet er at velfærdsstatens udbygning efter anden verdenskrig skete i et samarbejde mellem USA og socialdemokratiet. Velfærdsstatens succes var måske ligefrem betinget af medlemskabet af NATO og samarbejdet med USA der "betalte for Danmarks sikkerhed". Dermed blev der råd til velfærden (s. 137-138). Men LBK skriver ikke meget om hvordan han konkret mener at USA var med til at bestemme den danske velfærdsstats indretning. Dermed bliver det svært at bedømme rækkevidden af udsagnet: Er det blot en fræk udlægning af de rådende magtforhold i verden i perioden eller er der en dybere relation mellem den danske velfærdsstats institutioner og USA? Det får vi ikke svar på, men det er modige og originale ideer som får læseren til at tænke. I kapitel 4 ses også de første tegn på en anden svaghed i bogen: en tendens til at favorisere det udenrigspolitiske på bekostning af det indenrigspolitiske. LBK's begrebsapparat tilsiger jo formelt en ligelig fordeling af disse sfæres indflydelse på statens indretning. Men dette overholdes ikke i praksis i dette kapitel hvor de indre forhold i Danmark nærmest forsvinder.

1989-2001 Statsintervention under globaliseringen

Kapitel 5 er viet til en diskussion af USA som verdens eneste supermagt og udviklingen af globaliseringen. USA kan efter USSR's sammenbrud beskrives som et

imperium, forstået på den måde at der ikke længere er nogen der kan måle sig med USA (s. 155). Som følge af dette, og af nyreguleringen af den internationale handel påbegyndt i 70'erne, oplevedes i 90'erne en forøgelse af den internationale handel – kaldet globaliseringen (s. 164). Her kan man så passende indskyde en anden af LBK's tankevækkende pointer: Globaliseringen er ikke ny. Tværtimod var internationaliseringsniveauet lige så højt 1870-1910 som i 1980'erne (s. 79-80). I dette klima lykkedes det igen den danske stat at tilpasse sig de nye omstændigheder med forskellige interventioner. Men dem beskriver LBK ikke og først i kapitel 7 får vi at vide at velfærdsstaten i 90'erne gik fra at være kompenserende til at være aktiverende. Og netop denne mangel på konkret beskrivelse af velfærdsstatens tilpasning tipper nu bogens vægt helt over på det udenrigspolitiske. Således er kapitlet snarere karakteriseret af at være den internationale politiks historie i perioden end at være historien om "Danmark i verden".

2001-2009 Statsintervention som terrorismebekæmpelse

Kapitel 6 handler om kampen mod terror. I stil med den tidligere pointe om globaliseringen bemærker LBK at terrorisme ikke er nyt, men også var udbredt 1880-1920 (s. 182). Men sagen bliver mere alvorlig, når det konstateres at Danmark er på vej til at blive en sikkerhedsstat (s.198-202). Her fokuseres på hvordan antiterrorlovgivningen har svækket borgernes retssikkerhed og måske endda truer demokratiet (s. 204). Det er bestemt en relevant bekymring. Men igen forlades diskussionen om sammenhængen mellem velfærdsstaten og Danmarks internationale vilkår helt. Her kunne begrebsapparatet muligvis have leveret nogle nye indsigter? Som Weekendavisens anmelder påpeger (Weekendavisen 11-13/3), havde det måske været relevant her at diskutere velfærdsstatens nye udfordringer i form af integration af indvandrere. F.eks. kunne man forestille sig at når integration

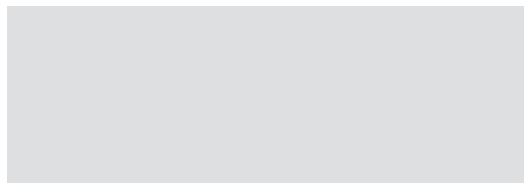
ikke lykkes, svækkes velfærdsstaten som forsvarsform?

Sum: International politik med og uden velfærdsstat

Alt i alt er *Danmark i verden* en spændende bog hvis hovedfortjeneste er sammenkoblingen af centrale begivenheder i velfærdsstatens historie med internationale vilkår. Når denne kobling gennemføres, fungerer det godt og overbevisende. Dette er bogens helt afgørende styrke og berettigelse. Yderligere rummer bogen en række gode indsigter om den danske stat og et godt overblik over verdenshistorien. Men som nævnt vægtes beskrivelser af internationale forhold overdrevent i bogen. Den balance, der plæderes for i bogens teoretiske kapitel, overholdes ikke i praksis. LBK kommer derfor til at give udenrigspolitikken primat i sin fremstilling og dermed mister bogen noget af sin potentielle originalitet.

Jacob Alsted

Haslund & Alsted

Jesper Tække og Michael Paulsen (red.): Luhmann og Organisation.

København: Forlaget Unge Pædagoger
2008 (288 sider)

Luhmann og organisation er en antologi med to formål. For det første ønsker den at fremlægge, hvordan man ud fra Luhmann kan iagttage organisationer. For det andet vil den undersøge "hvordan Luhmanns systemteori spiller, når den kommer på udebane", dvs. når den anvendes til analyser af fænomener, Luhmann ikke selv har beskæftiget sig med eller til analyser, der ikke blot interesserer sig for formelle organisationers beslutningsstruk-

turer. Ambitionen er, at bogen bringer systemteorien "i uvant terræn og pirrer både den teoretiske og praktiske sans" (p. 7). Det lyder lovende; interaktioner kan anskues som samfundets "hydraulik" (Luhmann 2000:479) og organisationer som dets "maskinrum", hvor samfundets former reproduceres, forhandles, konfronteres og modificeres. Analyser af, hvordan det sker, kan bidrage til ny forståelse af samfundets måder at organisere sig på og en fortløbende diskussion af rækkevidden af Luhmanns samfundsteori.

Bogen falder i tre dele: Del 1 – ind i organisationen, der fokuserer på intraorganisationelle forhold, Del 2 – organisationen og dens omverden, der beskæftiger sig med relationen mellem organisationen og dens omverden, og endelig Del 3 – organisationens mening, der reflekterer over måder, hvorpå organisationen italesættes i dag. Inden da præsenteres man for kapitlet Luhmann og Organisation af redaktørerne. Kapitlet introducerer Luhmanns organisationsteori og udgør en refleksionsramme for bogens bidrag. Her formidles bl.a. Luhmanns sondring mellem organisationsstudier og samfundets organisationsystemer som en grundlæggende forskel mellem "videnskabeligsandheds-søgende kommunikation" (p. 13) om organisationer og kommunikation i samfundets organisationsystemer. Der er tale om en central epistemologisk konditionering, der skelner mellem organisationsstudier som videnskab og organisationer som beslutningskommunikation og markerer "terrænet" for den systemteoretiske analyse. Denne er en stringent videnskabelig analyse, der beskæftiger sig med samfundets beslutningskommunikationer, som dog ikke kan være konditionerende for en videnskabelig iagttagelse. Systemteoretiske organisationsstudier opretholder en distance til praktiske og normative vurderinger. Man kan, som forfatterne også påpeger, betragte denne sondring som en teoretisk immunisering, der tillader, at organisationsstudier ikke skal "rode sig ud i spørgsmålet om, hvor-

vidt det er sandt at skelne mellem sandt og falsk" (p. 17). Det skal vise sig, at forfatterne forholder sig forskelligt til denne sontring, og at det er i relation til denne, at systemteorien bringes på uvant terræn.

Luhmanns organisationsteori muliggør i sig selv, at organisationsstudier kan bringes i uvant terræn. Begreberne iagttagelse, system, kommunikation, organisation, beslutning og samfund, der introduceres i det indledende kapitel, opfordrer organisationsstudier til at iagttage:

de distinktioner, organisationen selv lægger til grund for dens iagttagelser, og dertil måske endda iagttage i hvilken udstrækning den selv iagttager dens egne iagttagelser reflektivt (p. 19).

Organisationstudier er iagttagelser af organisationers iagttagelser som kæder af kommunikation, der udtrykker organisationers selvorganiserede relationer til sig selv og omverdenen. Måden, hvorpå denne selvorganisering sker, er gennem dannelsen af et komplekse netværk af beslutningskommunikationer, der markerer distinktioner, som igen bidrager til systemets selvorganisering og fortløbende "kommunikationshistorie" (p. 29). Dette muliggør, at organisationsstudier både kan tage udgangspunkt i det, der forekommer som "velafgrænsede" organisationer såvel som "åbne" kommunikationer, der blot antyder eller måske indikerer (nye) organisationsformer. Opfordringen til at iagttage de distinktioner, organisationer selv lægger til grund, understreger desuden empiriske iagttagelser som en uomgængelig kilde til videnskabelig refleksion. Her varierer bogens kapitler imidlertid stærkt mht. kompleksiteten i (refleksionen over) de empiriske iagttagelser set i forhold til de mange teoretiske fremstillinger og/eller diskussioner. Det kan bevirke, at bogen i mindre grad anskueliggør, hvordan man ud fra Luhmann kan studere organisationer, og dermed er der en risiko for at man mister læsere, der "blot" efterspørger inspira-

tion af mere operationel karakter. Hvordan, underbetones til fordel for ambitionen om at bringe systemteorien på uvant terræn. Det betyder, at bogen henvender sig til læsere, der er interesseret i systemteorien som teoretisk form frem for f.eks. metodiske og praktiske problemstillinger knyttet til denne type organisationsstudier.

En problemstilling, bogen beskæftiger sig med er, hvordan man afgrænser en organisation. Denne problemstilling diskuteres mere indgående i visse kapitler. Er organisationer alene selvreferentielle "lukkede" (selvtilstrækkelige) systemer, eller er de også "åbne" og kan samarbejde med andre systemer? I så fald, hvordan? I kapitlet Organisationer og funktionssystemer fremlægger og diskuterer Ole Thyssen begrebet interpenetration (strukturel kobling) som en nøgle til at forstå, hvordan organisationer kan "dobbeltkonditionere" (p. 167) deres kommunikation og kan sammenkoble mange forskellige kommunikationer. Organisationer kan tage "mange hensyn samtidigt" (p. 175) og kan danne forbindelser med andre systemer på et kommunikativt plan. Denne pointe skærpes i kapitlet Samarbejdets dobbelte strukturer. Her argumenterer Anders la Cour og Holger Højlund for, at det systemteoretiske organisationsbegreb må differentieres, så det kan tage højde for nye netværksbaserede organisationer. Meget groft skitseret handler det om at skelne mellem organisationer og organisationers organisationer, hvor sidstnævnte betegner:

samarbejdet som et selvstændigt system, hvor organisationer er tilordnet, og hvor deres operationer er båret både af et hensyn til det fælles og af partikulære interesser (p. 178).

Selvom man kan diskutere grundlaget for et teoretisk skel mellem organisationer og organisationers organisationer, er samarbejdet som et organiserende princip interessant, fordi det udfordrer teoriens begreb om selvreferentiel lukkethed

og problemer med at forklare integration. Dette for teorien uvante terræn er i øvrigt udforsket særdeles komplekst af den norske sociolog Roar Hagen (1999, 2006).

En anden problemstilling, tæt knyttet til ovenstående, er beslutningernes kompleksitet samt hvad, der forstærker beslutningspres. I kapitlet *Beslutningens anatomi* uddyber Anne Marie Dinesen beslutningsbegrebet og eksemplificerer med kommunikation relateret til SAS og Dash 8 flyene. Hun understreger beslutningers kontingente og risikable karakter samt betydningen af kriser. Dette uddybes i kapitlet *Krisekommunikation og konfliktsystemer*. Med afsæt i begreberne konflikt, risiko og tillid beskriver Jesper Tække, hvilke udfordringer organisationer står overfor, når crisekommunikation aktualiseres. Krisekommunikation defineres som:

en systemekstern iagttagelse, en omverdensiagttagelse, foretaget af en kommunikationsbidragyder, der alarmerer samfundet om et fænomen, der skal handles i forhold til (p. 141).

Her spiller massemedierne en central rolle i forhold til offentlig meningsdannelse, konflikter og politikdannelse. Dette eksemplificeres med Arla og karikaturkrisen som case. Ifølge Tække belyser casen, hvordan en organisation kan lykkes i at manøvre reflekteret. Han konkluderer i en "normativ ekskurs", at det drejer sig om:

hvorvidt organisationer iagttager deres omverden således, at de kan lykkes i ikke at blive iagttaget som årsag til kriser og hvis de alligevel gør, hvordan de så lykkes i, gennem ytringer om og gennemførelse af interne ændringer, at bidrage til emergente konfliktsystemer, så de væren-imod-følelser, der er vakt i omverden, igen falder til ro, så bidragsstrømmen til konfliktsystemerne ebber ud og krisen driver over (p. 161).

Tækkes bidrag rejser et spørgsmål om, hvordan Luhmann-inspirerede organisationsstudier skal forholde sig til normative spørgsmål.

Dette spørgsmål bliver endnu tydeligere i bogens kredsen om problemstillingen vedrørende organisationers læringspotentialer. I kapitlet *Læring og organisation* kritiserer Mikael Paulsen begrebet den lærende organisation for at være normativt, for ikke at sige noget om "konkrete lære-processers beskaffenhed" (p. 207), og for at være for endimensionelt i forhold til den multifunktionalitet, han antager, at moderne organisationer "må bestræbe sig på" (p. 211). Han ser en fare i, at en "dogmatisk" brug af begrebet fører til en forventning om læring i relation til alle organisationens operationer til fordel for en "refleksiv" brug, hvor læring (alene) relateres til organisationens uddannelsesmæssige kompleksitet. Paulsen introducerer omvendt et generelt læringsbegreb, der udtrykker "reel" læring og refererer til:

de processer, hvori et organisationssystem udvider sin bevægelseskunen – beslutningskraft – som funktion af et samvirke mellem organisationen og dens omverden (p. 214-215).

Denne henvisning til reel læring og læringens positive virkninger udfordrer Luhmanns læringsbegreb, der netop understreger konsekvensernes kontingente karakter (Luhmann 2000:151). Spørgsmålet er, hvordan gør organisationsanalytiker konkret det kontingente ikke-kontingent, og hvordan afgør vedkommende, hvornår der er tale om reel læring? Dette synes mere uklart.

Spørgsmålet om organisationsstudiers normativitet bliver for alvor centralt i relation til kapitlet *Ledelse og refleksionsinitiering*. Her introducerer Claus Madsen begrebet "refleksionsinitierende ledelse" (p. 255), der drejer sig om det kommunikations- og styringsarbejde, der kan understøtte medarbejderes refleksion, læring, kompetenceudvikling og professio-

nalisering. Med afsæt i systemteoretiske begreber giver Madsen praktiske bud på, hvordan man som leder kan begribe og initiere læringsrum, som medarbejdere på kritisk og kreativ vis kan knytte an til. Ledelse bliver forventningsarbejde:

Man kan ikke diktere læring, men man kan forvente, at der sker læring. Ledelse er derfor også at forvente den læring, der skal til, for at den pågældende medarbejder kan evne at forandre sig i retning af de mål og forventninger, der er besluttet (p. 265).

Budskabet synes at være, at lederen skal lede på en tydelig og transparent måde, der sætter rammer men ikke dikterer en god (!) læringskultur. I den sammenhæng skal lederen fungere som "repræsentant for organisationen og dens kultur som helhed" (p. 281).

Spørgsmålet om organisationsstudiers normativitet kan netop henføres til et spørgsmål om, hvorvidt man kan betragte kultur som en homogen helhed. I kapitlet Interkulturell kommunikation anvender Line Hillt og Knut Vennessen Luhmanns kommunikationsteori som nøgle til at forstå interkulturelle problemstillinger. De ønsker at artikulere de uartikulerede kulturelle problemstillinger, som følger af forandringen fra arbejdspladser præget af homogenitet til flerkulturelle arbejdspladser. Kapitlet opererer med en forståelse af organisationen som ikke-homogen kulturel kompleksitet og står dermed i kontrast til forestillingen om, at organisationen kan betragtes som en kulturel helhed. I kapitlet Organisationskultur definerer Tække organisationskultur som "komplekset af ubeslutede beslutningspræmisser", der potentielt tematiserer "et grænsedragingsproblem mellem organisationskulturen og den omgivende kultur" (p. 64). Kultur tematiserer det dobbeltkontingente ved systemers beslutninger. Han giver et eksempel, der har praktiske og normative implikationer:

når der er grundlæggende antagelser i organisationskulturen, der bevirker, at kommunikation af følelser skræmmer medlemmerne væk, mens selvbeskrivelser (refleksion) i organisationskommunikationen (kommunikation om følelser) strider mod denne kommunikation af følelser, så kan reflektivt anlagte processer hvide de grundlæggende antagelser ud fra organisationskulturens dyb og beslutte omgangsformer, der stemmer bedre overens med selvbeskrivelser (p. 75).

Dvs. at organisationsanalyse med kultur for øje kan skabe bedre overensstemmelse mellem grundlæggende antagelser og organisationens selvbeskrivelser, i dette tilfælde som kultur, der bedre kan håndtere kommunikation både af og om følelser, men hvordan ved man som organisationsanalytiker, om det er bedre?

I kapitlet Følelser og organisation kritiserer Paulsen Luhmanns "ekskommunikation" af følelser fra det sociale (p. 90) og taler for, at man studerer organisationers sociale følelsesliv, ikke blot som kommunikation om følelser men som "følelsesfuld kommunikation". Paulsen definerer følelser som "måder, hvorpå nogen involveres værdimæssigt i verden" (p. 94) og identificerer fire grundfølelser, der suppleres af tillid eller mistillid. Han forstår, at organisationsstudier både analyserer kommunikation om følelser og kommunikationens "reelt iboende følelser (og værdier)" (p. 104). Kritikken af Luhmann kan være berettiget, men det ville have været interessant med en refleksion over, om det overhovedet er muligt at inddrage en ontologisk antagelse om reelle og iboende følelser i en systemteoretisk analyse samt de praktiske og etiske problemstillinger, det kan give, når organisationer indlader sig på iagttagelse af følelser i den forstand (Nissen 2005).

Denne problematik får en særlig dimension, når man læser Gorm Harstes kapitel New speak: Hvad er meningen? New speak er begreber som "innova-

tion", "verdensklasse", "kvalitetsløft", "rummelighed", "kreativitet" etc. der ifølge Harste ikke er social kommunikation men meddelelsesformer, der anvendes til at forme en modsatrettet og "post-bureaukratisk tvær- eller overfaglighed" (p. 227). Hans hypotese er:

at organisationssystemer reagerer på forandringerne i kommunikationssystemet ved at indføre nye paradokser og ambivalenser i kommunikationen. Frem for at fastholde bureaukratisk styring eller at overgive sig til anarkistisk kaos, skaber man tilstrækkelig meget intern ambivalens til, at organisationen må reagere med en anden form for kombination af konservatisme og risikoudlevende selvudsathed (p. 236).

Harste anvender Globaliseringsrådets rapport Fremgang, fornyelse og tryghed til at vise, hvordan en centralperspektivistisk og organisationspolitisk iagttagelse kommer til udtryk i "skal"- og "vil"-kommunikationer (p. 241), der indikerer en politisk simplificerende karismatisk legitimerende retorik og en genoplivning af organisatorisk dydslærer. Han siger:

Måske drejer alle besværgelserne i religion såvel som organisatorisk new speak sig blot om at synkronisere tidens øjeblik med evighedens transcendens for herigennem at kunne legitimere og autorisere sig selv med stærkere kræfter end dem, der umiddelbart står til rådighed (p. 251).

Man kan diskutere om, ikke også henvisninger til "iboende" og "reelle" forhold kan ses som et eksempel på dette.

Bogen *Luhmann og organisation* bringer systemteorien på uvant terræn, hvilket er prisværdigt. For personer, der pirres ved tanken om at sætte systemteorien til diskussion med henblik på teoriudvikling, kunne det imidlertid have været interessant, om de grundlæggende teore-

tiske problemstillinger, som bogen rejser, og som her er blevet trukket frem, blev reflekteret endnu mere tydeligt. Dette gælder især spørgsmålet vedr. organisationsstudiers normative udgangspunkt. Hvordan man som organisationsanalytiker skal forholde sig til spørgsmålet om "hvorvidt, det er sandt at skelne mellem sandt og falsk", synes mindre reflekteret. Det kunne reflekteres gennem mere konkrete metodiske overvejelser eller gennem en refleksion over forholdet mellem sandhed og anvendelighed, dvs. over forholdet mellem den systemteoretiske analyse som en stringent videnskabelig iagttagelse af organisationer og så organisationer som en praktisk virkelighed. Bogen repræsenterer en kritisk diskussion, der viser, at systemteorien i sig selv opfordrer til refleksion. Denne refleksion kan gå mange veje, og her repræsenterer bogen et af flere bud.

Maria Appel Nissen

Institut for Sociologi, Socialt Arbejde og Organisation

Aalborg Universitet